

A TRANSZILVÁNISTA IDEOLÓGIA*

Értelmezések

Az erdélyi gondolat az érdekegyesítés gyümölcse volt, s valóban az irodalmi csatározások „nyugvópontja” lett. A nemzetiségi irodalom kifejlesztésének közös vágya és együttesen vállalt felelősége tette lehetővé a különböző társadalmi csoportok, eszmei és művészeti irányzatok békés együttműködését: a transzilvánista eszmények ennek az együttműködésnek adtak „ideológiát”. De mint minden „koalíció” elgondolás, a transzilvánizmus is ellentmondásokat rejtett magába, nehezen megfoghatóan bizonyult. A Helikon írói őszinte hittel beszéltek róla, meghatározniok viszont sohasem sikerült. Költői lelkesültséggel közeledtek hozzá, nem tudományos, fogalmi pontossággal. „A transzilvánizmus – hangoztatta Ligeti Ernő – egy nép életérzése. Ez az életérzés azután formákat, viszonylatokat, egyensúlyt keresett.”¹ „Az erdélyi gondolai bizonyítéka – hirdette Kuncz Aladár – maga Erdély, mint ennek megtestesülése. És bizonyítékai Erdély népei, amelyek egymás mellett meg tudnak élni anélkül, hogy nemzeti sajátosságaikhoz való ragaszkodásukat feladták volna. Ezt a tényt bizonyítani nem kell, s viszont ez a tény, a létező erdélyi atmoszféra már önmagában véve is elegendő arra, hogy abból kiemeljük, programba tömörítsük azt, ami nekünk ma és az elképzelésünkben élő jövőnkben kell.”² E nyilatkozatok egyszerűen történelmi adottságnak tekintették az erdélyi gondolatot, s nem törekedtek különösebben meghatározására vagy bizonyítására. A transzilvánista eszme, mint „ideológia”, végül nem kapott pontos fogalmi meghatározást. A romániai magyar irodalom történetírói is inkább magatartáseszmenyének és munkaprogramnak tekintették, mint tételes „elméletnek” és eszmetörténeti módon meghatározható „ideológiának”.

Valóban, vajon ideológiának tekinthető-e a transzilvánizmus? Ha lehántjuk a ráakódott irodalmi, költői burkolatot, erre a kérdésre igennel válaszolhatunk. Az ideológiát eszmék és nézetek többé-kevésbé rendszerezett olyan összességének tekintjük, amely az embereknek és társadalmi rétegeknek a világhoz és egymáshoz való viszonyát fejezi ki. Az ideológia társadalmi érdeket tükröz, létrejöttével azonban viszonylagos önállóságra tesz szert, s mint viszonylag önálló eszmei rendszer működik. Ebben az értelemben a transzilvánizmus gondolatkörének egyértelműen ideológiai szerepe van. Mint ideológiának, megvan a maga kialakult társadalmi bázisa, elméleti rendszere és története. A transzilván gondolat fogalmi meghatározása és részletesebb kifejtése hiányzott ugyan, maga az eszmerendszer mégis mint ideológia fejtette ki hatását. A nemzetiségi társadalom különleges viszonyai között különben sem alakulhattak ki határozottan megfogalmazott és strukturált ideológiák, különösen a nemzetiségi társadalom és a nemzetiségi tudat szerveződésének kezdetén. A transzilvánista ideológia sem alkotott teljes rendszert, nem kaphatott pontos meghatározást, jellege, szerkezete és története azonban megismerhető képviselőinek nyilatkozataiból és irodalmi munkáiból.

Már Gaál Gábor utalt arra, hogy az erdélyi gondolatban a romániai magyar polgárság és értelmiség különböző rétegei találkoztak. Valójában a középrétegek: az elszegényedett volt közhivatalnokok, a

*Egy nagyobb tanulmány részlete. A jegyzetek többségét elhagytam.

¹ Súly alatt a pálma. Bp. é.n. 104.

² Erdély az én hazám. Erdélyi Helikon 1929. 487–492.

szabad pályákon dolgozó értelmiség és a kispolgárság ideológiája volt, amely azután, mint viszonylag önállósult ideológia, széles népi rétegek tudatában is helyet kapott. A transzilvánista gondolat az első világháború előtt és alatt vetődött fel először, a születő erdélyi magyar folyóiratok: a *Kalotaszeg*, az *Erdélyi Szemle* és az *Új Erdély* fórumán. Az 1918-as történelmi fordulat után keletkezett irodalmi és nemzetiségtudományi folyóiratok: a *Napkelet*, a *Zord Idő* és a *Magyar Kisebbség* már egyértelműen az erdélyiség csillaga alatt képzelték el a nemzetiségi irodalom és művelődés sorsát. Első nagyhatású megfogalmazására Kós Károly *Kiáltó szó* című röpiratában került sor: „A régi Magyarország nincs többé számunkra; de Erdély, Ardeal, Siebenbürgen, Transilvania vagy bármi nyelven nevezte és nevezi a világ: feltámadt és van, aminthogy volt akkor is, amikor azt hittük mi magunk, mert akartuk hinni, hogy nincs és csak Magyarország van. Akkor is volt, de most is van, és akárhogy is akarja akármilyen akarat, lesz örökkön örökké.”³ E folyóiratirodalom és maga a *Kiáltó szó* az erdélyi magyar középrétegek gondolkodását fejezte ki. A marosvécsi írók gyülekezete, az *Erdélyi Helikon* és az *Erdélyi Szépművéses Céh* is a középrétegek képviselője volt. A Helikon tagjainak túlnyomó többsége szabad értelmiségi pályákon működött mint lapszerkesztő, újságíró, lelkész, építészmérnök, ügyvéd, orvos és tanár. Az erdélyi magyar középrétegek mindennapi életük és munkájuk során ismerték meg a kisebbségi helyzet és a román-magyar együttélés követelményeit. Tapasztalatuk és nemzetiségi elkötelezettségük révén alakították ki igen hamar a maguk nemzetiségi tudatát és mentalitását. Ennek a nemzetiségi tudatnak és mentalitásnak ideológiai formája volt az erdélyi gondolat.

Az erdélyi gondolatban a romániai magyar középrétegek „mi-tudata” öltött alakot. A nemzetiségi lét és a romániai társadalom feltételei között az erdélyi ideológia egyszersmind befolyást gyakorolt az egész erdélyi magyarságra, benne a széles népi rétegekre. Ezeknek a népi rétegeknek a „mi-tudatát” is részben a transzilvánista ideológia fogalmazta meg. A nemzetiségi középrétegek és tömegek „mi-tudata”, mint Gaál Ernő kifejtette, a valóság talaján, reális feltételek között jött létre. Kibontakozását a közös nyelv, szokásrendszer és hagyomány, a közös művelődés tette lehetővé.⁴ A két világháború közötti korszakban a nemzetiségi irodalom, sajtó és iskolák munkája révén, az erdélyi ideológia legtöbb tétele szervesen beépült a romániai magyarság közösségi tudatába. A transzilván tudat a nemzetiségi önismeret és történelmi hagyomány szerves része lett.

A transzilván ideológia részben a „hamis tudat” körébe tartozott. Láng Gusztáv mutatott rá arra, hogy az az egységes és örök „erdélyi szellem”, amelyet a transzilvánista ideológia hirdetett, valójában sohasem létezett. A transzilvánizmus történelmi mozgató erőnek tekintett olyan eszmei tényezőket, amelyek maguk is a történelmi fejlődés termékei voltak. Mitizálta az erdélyi történelmet és ezzel maga teremtette utópiákat igazolt. A nemzetiségi tudat kialakulása idején azonban ezek a mítoszok és utópiák is tölthettek be progresszív szerepet. A transzilvánista utópia a nemzetiségi felelősségtudatot, a demokratizmust és az együttélő erdélyi népek kölcsönös megértését szorgalmazta. Szemben állott azokkal a nacionalista és irredenta csoportokkal, amelyek nem voltak képesek megérteni a bekövetkezett történelmi eseményeket és levonni belőlük a megfelelő következtetéseket. „A transzilván utópia – állapította meg Láng Gusztáv – olyan nemes eszményeket tartalmaz, amelyeket a társadalmi fejlődés objektív menete, a társadalmi harcok tapasztalata is az együtt élő erdélyi népek elé tűzött.”⁵ A transzilvánista ideológia az erdélyi történelem haladó hagyományait mozgósította és a reális nemzeti-ségi elhelyezkedést segítette. Mitikus elemei révén azonban jelen volt benne a valóságtól való elfordulás, a politikai illúzióteremtés veszélye is. Valójában történelmi sorsának alakulásán múltott, hogy mikor melyik természetű: a nemzetiségi realizmus vagy a nemzetiségi romantika kapott nagyobb szerepet. A harmincas évek során a romantikus és mitológikus erdélyiség képzete erősödött fel, talán éppen a kisebbségi törekvések sorozatos kudarca nyomán. A romantikus ábrándok ekkor nagyrészt elfedték a kisebbségi élet igazi tennivalóit, s a nacionalizmus veszedelmét idézték elő. A húszas

³ *Kiáltó szó*. Kolozsvár 1921. 3.

⁴ Személyiség és „mi-tudat”. = Tegnap és mai önismeret. Bukarest 1975. 49–63.

⁵ Jegyzetek a transzilvánizmusról. Utunk 1973. dec. 14.

években viszont még a nemzetiségi realizmus tudatának volt erőteljesebb szerepe, a transzilvánista ideológia ebben az időben a romániai magyarság önmagára találását készítette elő. Ebben a korszakban az erdélyi gondolat a nemzetiségi öntudat és a nemzetiségi művelődés szervező erejét képezte, a transzilvánista ideológia progresszív tendenciája érvényesült. „Leghaladóbb megfogalmazásaiban – állapította meg Szemlér Ferenc – értették rajta a Romániában együttélő népek testvériségét (helyesebben az Erdélyben közös történelmi múltú románok, magyarok és szászok megértését és barátságát), az európai műveltségi szintre való törekvést, a nép szolgálatát és javának munkálását. Az erdélyi táj szeretetét, a hazához, a szülőföldhöz való ragaszkodást, a mindent átölelő humanizmust, a szabadelvű demokráciát, az irodalomban pedig főként az esztétikai és művészi szempontok elsődlegességét.”⁶ A transzilván ideológiának mindez nem lebecsülendő eszmetörténeti érdeme volt.

A történeti Erdély és a liberális hagyomány

Az erdélyi gondolat kialakulásában komoly szerepet játszottak az erdélyi történelem hagyományai. Az erdélyi magyar, román és szász értelmiség mindig különleges érdeklődéssel hajlott a múlt fölé, az erdélyi történetírás jelentékeny módon befolyásolta a magyar, a román és az erdélyi szász nemzeti tudatot. Az „erdélyi iskola” írói: Samuil Micu-Klein, Petru Maior és Gheorghe Șincai vetették meg a román nemzeti ideológia alapjait, August Ludwig Schlözer, Stefan Ludwig Roth és Friedrich Teutsch pedig az erdélyi szászok közösségi tudatát alakították ki. Az erdélyi magyarság történeti tudatát is hosszú évszázadok história- és memoár-irodalma szabta meg: Oláh Miklós, Heltai Gáspár, Forgách Ferenc, Kovacsóczi Farkas, Bethlen Farkas, Szamosközy István, Borsos Tamás, Kemény János, Szalárdi János, Bethlen Miklós, Apor Péter és Cserei Mihály egymást követő krónikái, históriái és önéletírásai. Bennük találták meg a transzilvánizmus ideológusai azt a történelmi örökséget, amelyre fel lehet építeni az erdélyi magyar nemzetiségi öntudatot.

A tizenkilencedik század közepétől alakult ki az Erdéllyel foglalkozó történettudomány, s ez rendkívül megélnékült a századforduló után. Egész tudósnemzedék lépett fel; Roska Márton, Buday Árpád, Ferenczi Sándor, Jancsó Benedek, Karácsonyi János, Erdélyi László és Veress Endre szerzett érdemeket az erdélyi régészeti és történelmi kutatások terén. A kutatómunka 1918 után azonban nélkülözni kényszerült az intézményes kereteket, viszont rendkívüli módon felélnékült a történelmi érdeklődés. A kisebbségi művelődés és az erdélyi népek közeledésének ügye azt követelte, hogy a romániai magyar szellemi élet megismerje és gondozásba vegye a múlt örökségét, az együttélés hagyományait. A nemzetiségi tudat a húszas években elsősorban mint történeti tudat jelent meg, és ez a történeti tudat a transzilvánista ideológia meghatározó tényezője volt. A történeti hagyományok alapvető szerepet töltek be a kisebbségi jogok tudatosításában és képviselésében. Asztalos Miklós, aki a *Magyar Kisebbség* rendszeres tanulmányírójaként végezte a transzilvánista eszmék történeti megalapozását, a történetírástól várta a kisebbségi jogvédelem hathatósabb szolgálatát. Asztalos a nemzetiségi helyzetben élő magyar tömegek biztos történelmi tudatának kialakítását javasolta. Ezt a tudatot azonban nem a hivatalos magyarországi irredenta szellemében képzelte el. Nem „történeti jogokról” beszélt, ellenkezőleg, a magyar és román nép közeledését várta az erdélyi együttélés hagyományainak feltárásától. „... oly történetírásra van szükség – állapította meg –, amely az évszázadok folyamán helyenként kialakult keverékfajú társadalmak belső életének ezernyi tényező által meghatározott és meg nem változtatható életfolyamatát tárja fel, nem pedig történelmi jogokkal foglalkozik. *A kisebbségi történetírás csak megértést és nem választófalakat építhet!*”⁷

⁶ Az Erdélyi Helikon költői. = Az Erdélyi Helikon költői. 1928–1944. Bukarest 1973. 7–49.

⁷ A kisebbségi történetírás feladatai és módszere. Különlenyomat a Magyar Kisebbség VIII. évfolyamából.

A biztos történelmi tudat kialakítása a nemzetiségi művelődés elsőrendű feladata volt, ezért a kutatómunka mellett az ismeretterjesztő tevékenység kapott kiemelkedő szerepet. Az irodalmi élet intézményei, a napilapok és folyóiratok: az Ellenzék, a Magyar Kisebbség, a Pásztortűz, az Erdélyi Helikon, az Erdélyi Múzeum és az Erdélyi Irodalmi Szemle rendszeresen közöltek történelmi tanulmányokat és forrásszövegeket. Az Ellenzék a középkori Erdély kulturális életével és a román fejedelemségek magyar kapcsolataival foglalkozott, Gyalui Farkas hosszabb cikksorozatban mutatta be a „régii Kolozsvár” szellemi életét. Az Erdélyi Helikon 1929 decemberében, Bethlen Gábor halálának háromszázadik évfordulóján tartalmas emlékszámot jelentetett meg, amely Bánffy Miklós, Makkai Sándor és Reményik Sándor mellett Móricz Zsigmondot és Szekfü Gyulát is felvonultatta. *A régi Erdély* címmel pedig a fejedelem és a császári korszakok történelmi alakjairól és intézményeiről közölt tanulmány-sorozatot. Gyárfás Elemér megírta Bethlen Miklós élettörténetét, Tavasz Sándor Apáczai Csere Jánosról írt mongoráfiát, Makkai Sándor pedig Bethlen Gábor szellemi arcképét vázolta fel. Jancsó Benedek *Erdély története* című összefoglalása 1923-ban jelent meg Kolozsvárott, azzal az előszóban körvonalozott szándékkal, hogy a romániai magyarság történelmi tudatának vessen alapot. Jancsó könyve lényegében konzervatív szellemben dolgozta fel Erdély (pontosabban az erdélyi magyarság) történetét, célja szerint az erdélyi és a magyar történelem szerves egységét akarta kidomborítani. Ez a felfogás valójában nem felelt meg a transzilvánizmusnak, amely érdeklődését messzemenően kiterjesztette az erdélyi népek együttélésének történetére is. A transzilván koncepciót képviselte az a vita, különösen Szentimrei Jenő felszólalása, amely 1925-ben a *Magyar Kisebbség* hasábjain folyt a Bánffy Ferenc által meghirdetett történelmi pályázatról. Szentimrei ebben a vitában sürgette, hogy a megírandó összefoglalás ne csak a magyarság, hanem mindegyik erdélyi nemzet története legyen.

A transzilvanista történelmi felfogást Kós Károly 1929-ben Kolozsvárott közreadott népszerű munkája: az *Erdély (Kultúrtörténelmi vázlat)* fejtette ki. Kós úgy ábrázolta Erdélyt, mint sajátos földrajzi, történelmi és kulturális egységet, amelynek népei: a magyarok, románok és szászok nemcsak „anyanemzeteikkel” tartottak fenn szoros kulturális rokonságot, hanem az együttélés több évszázados hagyományai folytán élénk művelődési kapcsolatba kerültek egymással is. A három erdélyi nép viszonylagos egyensúlya hozta létre autonóm kulturális fejlődésük lehetőségét. Ennek során a három erdélyi kultúra egymásra is állandó hatást gyakorolt: „... a különböző eredetű és különböző fajok lelkébe plántált, egymástól sok tekintetben élesen különböző kultúrákra a százados állandó együttvaló élet, érintkezés, közös sors, közös öröm és baj, közös lelki élményei is reányomták a maguk konzolidáló bélyegét, mely a fejedelmi korban a szellemi élet demokratikus kiszélesedése és népi megmélyülése korában válik immár feltűnően észrevehetővé.”⁸ A szerző Erdély politikai és művelődéstörténetében kísérte végig a fejlődést, a magyar, román és szász művelődés kölcsönhatását. Különösen az építészeti történetében volt otthonos, hiszen már korábban foglalkozott Erdély építészeti emlékeivel. Művészettörténelmi munkássága nemcsak az erdélyi magyar, hanem a román és szász építészeti vagy népművészeti feldolgozására is kiterjedt. A három erdélyi nép és a három erdélyi kultúra autonóm, egyszersmind egymásra ható fejlődésének bemutatása során nagyrészt ő határozta meg és fejezte ki a transzilvánisták történelemszemléletét. A transzilván történelmi tudat szolgálatába állott Kós másik könyve, választott otthonáról írott kultúrtörténelmi vázlata és személyes vallomása: a Kolozsvárott 1932-ben megjelent *Kalotaszeg* is.

A népszerűsítő és eszmeteremtő történetírás mellett a szaktudományos munkának látszólag kevesebb tere jutott. Pedig a romániai magyar történettudomány is eredményes anyagfeltáró, forráskritikai és összefoglaló munkát végzett, ha intézményes lehetőségei nem is voltak nagyok. Sorra jelentek meg a forráskiadványok az erdélyi magyarság, sőt a románok történetének köréből. A tudományos életnek olyan történészek szabtak irányt, mint Biró Vencel, Boros György, Buday Árpád, Erdélyi László, Gál Kelemen, Karácsonyi János, Kelemen Lajos, Krenner Miklós, Rass Károly, Révész

⁸Erdély. Kultúrtörténelmi vázlat. Kolozsvár 1929. 69.

Imre, Szentmártoni Kálmán, Temesváry János és Veress Endre. Általában az Erdélyi Múzeum Egyesületben, valamint az egyházi jellegű intézményekben és folyóiratokban találtak fórumot.

A „történelmi Erdély” hagyományainak gondozásában és az erdélyi tudat kialakításában azonban a szépirodalom vállalta a legnagyobb feladatot. A transzilvánista irodalom jellegzetes műfaja volt a történelmi regény és elbeszélés; a Helikon írói sorra dolgozták fel Erdély történetének nagyobb eseményeit. Különösen a középkor, az önálló fejedelemség és a reformkorszak gazdag világa volt népszerű. A történelmi tárgyú szépirodalom születésében Kuncz Aladárnak volt kiemelkedő szerepe, aki 1923-ban vette át a kolozsvári Ellenzék irodalmi rovatának szerkesztését és hamarosan meghirdette a népszerű napilap első történelmi regény- és novellapályázatát. Az 1923-as pályázat nyertese Nyíró József, *A Rapsonné rózsája* című elbeszélés szerzője lett, a további díjakon Gyallay Domokos, Indig Ottó, Csűrös Emília és Sebesi Samu osztozott. A pályázat sikerén felbuzdulva hirdette meg az Ellenzék szerkesztősége 1925-ben a második történelmi pályázatot, amely Berde Mária *A télutó* és Sipos Domokos *Vajúdó idők küszöbén* című elbeszéléseinek sikerét hozta. Az erdélyi történelmi regény és elbeszélés ettől kezdve a transzilvánista irodalom vezető műfaja lett. Tabéry Géza *Szarvasbika* (1925), *Vértorony* (1929), *A Frimont-palota* (1941), Kós Károly *Varjú nemzetség* (1925), *A Gálok* (1930), Bánffy Miklós *Fortélyos Deák Boldizsár memorióléja* (1931), Makkai Sándor *Ördögszekér* (1925), *A táltoskirály* (1934), *Sárga vihar* (1934), *Magyarok csillaga* (1937), Nyíró József *A sibói bölény* (1929), *Mádéfalvi veszedelem* (1939), Gyallay Domokos *Ősi rögön* (1921), *Vaskenyéren* (1926), Gulácsy Irén *Fekete völgyek* (1927), Szentimrei Jenő *Ferenc tekintetes úr* (1938) és Szántó György *Bábel tornya* (1926), *A bölcső* (1929) című regénye sorra idézte fel Erdély történelmének nagy fordulóit és hőseit: Budai Nagy Antalt, Dózsa Györgyöt, Bethlen Gábort, Kőrösi Csoma Sándort, Bolyai Jánost és Wesselényi Miklóst. A történelmi tárgyú szépirodalom széles körben tette ismertté az erdélyi magyar múlt kiemelkedő személyiségeit és eseményeit, valamint a transzilvánista ideológia eszményeit. A múltat idéző érdeklődés egyszersmind részben háttérbe szorította a nemzetiségi valóság ábrázolását.

A helikonisták történelmi regényei valóban gyakran mitizálták az erdélyi múltat, s hozzájárultak a transzilvánista ideológia romantikus mozzanatainak erősítéséhez. Volt azonban a történelmi szépirodalomnak egy realista vonulata is, amely az erdélyi történelem népi törekvéseit és osztályharcos küzdelmeit ábrázolta, az erdélyi népek együttműködésének hagyományaira figyelmeztetett. Kós Károly „családi krónikája”: *A Gálok* a szülőföld iránt érzett hűséget és az erdélyi szabadságharcos tradíciót szóltatta meg. Sipos Domokos pályadíjnyertes elbeszélése, *A Vajúdó idők küszöbén* Budai Nagy Antal parasztforradalmát idézte fel. A múlt életre keltésének egyértelműen közéleti, sőt forradalmi mondanója volt; a fiatalon meghalt tehetséges író a népi követelések időszerezégére utalt. „... nem veszed észre – fordult levélben barátjához, Tompa Lászlóhoz –, hogy ez a kor milyen véres étellel függ össze a mával? (A szociális problémák még ma sem teljesednek itt be...)”⁹ Az 1437-es bábolnai parasztlázadás eseményeit keltette életre Kós Károly is *Budai Nagy Antal históriája* című nagyobb elbeszélésében, amely Kalotaszegről írott könyvében jelent meg. Kós Károly históriájának két hőse van: Budai Nagy Antal, a cseh husziták küzdelmén föllelkesült magyar paraszvezér és Kardos Jákob, a havasi románok első embere. Kettejük összefogása a magyar és román jobbágyok történelmi sorsközösségének és harci szövetségének hagyományára figyelmeztetett. A bábolnai felkelés ábrázolásának Kósnál is időszzerű értelme volt. A húszas évek végének gazdasági válsága Kalotaszegen agrármegmozdulásokra vezetett; s a történelmi elbeszélés e megmozdulásoktól kapta közvetlen hátterét. Az 1514-es parasztháború erdélyi eseményeivel foglalkozott Tabéry Géza regénye, a *Vértorony*. Tabéry a romantika hagyományai nyomán erős színekkel ábrázolta a jobbágyok szenvedéseit és harcait, emlékezetes hősöket festett, hatásos módon érzékeltette a kor feszültségeit. A magyar középkor legnagyobb tragédiáját látta Dózsa György seregének vereségében; meggyőződése szerint a „százezer paraszti gyökérszál” kiirtása okozta a végzetes mohácsi vereséget, a középkori magyar állam

⁹ Levele Tompa Lászlóhoz 1923-ból. Közli: Kicsi Antal: Ahogy az író látta saját alkotását. Utunk 1970. dec. 25.

elbukását. A parasztzvezér alakját mutatta be Kacsó Sándor elbeszélése, a *Dózsa útja* is. Kacsó pályakezdését részben ugyancsak a történelmi múlt vonzása határozta meg, *Akik a sötétben is látni akarnak* című novellájában az 1437-es felkelés magyar és román harcosainak testvériségéről tett tanúságot, a *Lassan megvirrad*ban pedig Apáczai Csere János tragikus alakját idézte fel. A születő romániai magyar irodalom történelmi érdeklődésében teret kaptak a progresszív törekvések is, és a konzervatív szellemű magyarországi kritika nem késlekedett támadásával nyugtázni ezeket a törekvéseket.

A történeti hagyományok gondozása a sajátos erdélyi tudat kialakításának szolgálatában állt. Ennek a szolgálatnak a jegyében hivatkoztak a nemzetiségi történetírás és irodalom képviselői a különleges erdélyi hagyomány hőseire, Budai Nagy Antalra, Dózsa Györgyre, Bethlen Gáborra, Apáczai Csere Jánosra és másokra. Szentimrei Jenő az erdélyi magyar irodalom gyökereinek megismerését sürgette, a Heltai Gáspártól Petelei Istvánig ívelő tradícióhoz kívánta kötni a születő irodalmi köztudatot. „Be kellett bizonyítanunk – írta – magunk és népünk számára, hogy vannak itt fundamentumai egy külön erdélyi életnek, mert ha ezek sem volnának, erdélyi irodalomról sem beszélhetnénk ma komolyan. Várat kellett építenünk, ami fundamentum nélkül csak *légvár* lehetett volna, erre pedig komoly időkben kár a tégláért, a habarcsért és a jobb ügyre érdemes munkáért.”¹⁰ A különvaló erdélyi élet megismerésének igénye állította előtérbe azokat a régi államférfiakat és történetírókat: Bethlen Miklóst és Cserei Mihályt, akik az autonóm erdélyi fejlődés elvét tartották szem előtt. A transzilvánisták az autonómia hagyományát helyezték az erdélyi magyarság történelemszemléletének központjába. Kísérletek történtek arra, hogy az erdélyi történelem alapvetése az autonóm fejlődés elvét igazolja és domborítsa ki.

A transzilvánizmus képviselői a régi Erdély szabadelvű hagyományait idézték fel, azt a „liberális” örökséget, amelyet a különféle nemzetek, kultúrák és vallások autonóm fejlődése jelentett számunkra. Erdély története persze nem volt híjával a belső háborúságoknak, a társadalmi, vallási és nemzetiségi küzdelmeknek. A különféle erdélyi erők időnként pusztító erővel törtek a fáradtságos munkával létrehozott közös civilizációra, Erdély történetének is voltak „sötét korszakai”. Am mellettük, éppen az egymástól eltérő fejlődési tendenciák és intézmények következtében kialakultak a méltányosság, a türelem, a pluralizmus hagyományai is. Viszonylag zárt geográfiai környezetben fejlődött egymás mellett a katolikus, evangélikus, református, unitárius és ortodox vallás, a magyar, német és román nemzetiség valamint kultúra. Az egymás mellett éles és az egymás iránt gyakorolt tolerancia a történelmi Erdély demokratikus örökségének része volt. Az 1557-es tordai országgyűlés számos európai országot messze megelőzve mondta ki azt az elvet, hogy bárki kényszerítés nélkül követheti akár a régi, akár az új hitet. Az 1564-es országgyűlés megerősítette ezt a határozatot, az 1568-as pedig már azt is megengedte, hogy mindenki szabadon terjeszthesse hitbeli meggyőződését. A lelkiismereti szabadság eszméje és a vallási tolerancia ezzel bekerült az erdélyi alkotmányosság alapelvei közé. Kemény Zsigmond kiváló tanulmánya: az 1851-ben kiadott *Erdély közléte* a „baloldali” hagyományok követésében látta az erdélyi politika vezető erejét: „Erdély az új eszmék irányában az európai állam-tömbök közt a szélső baloldalt foglalta el. A mit nála életbe léptettek, a kornak, mely a múlt hagyományaival szakítani kezdett, radikalizmusa volt [. . .] Az ő alkotmánya – ha szigorúan csak az akkori forrásokat, tudniillik az *Approbatát* és *Compilatát* tekintjük – inkább demokratio-arisztokratikus és köztársasági, mint monarchiai vala.”¹¹ Erdély múlt századi történetírója: Kőváry László is a liberális eszmék általános hatásában jelölte meg az erdélyi társadalomnak a magyarországitól eltérő jellegét. E liberális hagyományokat képviselte a transzilván ideológia történelemszemlélete.

¹⁰ Erdély írói. Híd. 1927. 96–100.

¹¹ Történelmi és irodalmi tanulmányok. Bp. 1906. I. köt. 129.

A három erdélyi nemzet és művelődés szövetségének transzilvánista eszméje regionális irodalom kifejlődését tette lehetővé. Olyan regionális irodalomtörténet, amelynek körében békésen végezheti munkáját az erdélyi magyar, román és szász szellemi élet, s amely közösen vállalja és tartja fenn az erdélyi történelem szabadelvű hagyományait. Az irodalmi regionalizmus egész Európában széles körű szerepet kapott a századforduló után, különösen a két világháború között. Mintha az elmúlt évszázad erősen központosító és egységesítő törekvéseivel szemben újra öntudatra ébredtek volna a tradicionális művelődési és történelmi egységek. Az állami önállóságra törekvő kis nemzetek, az autonóm kulturális fejlődésüket fenntartani igyekvő nemzetiségek, a földrajzi és néprajzi tájegységek művelődési hagyományai.

A népszerű szellemi-történelmi irány is a regionális irodalom elismertetésének kedvezett. A húszas években általános visszhangot keltett két német tudós: August Sauer és Josef Nadler „tájirodalom elmélete” („Landschaftstheorie”), amely a nemzeti irodalom tájegységek szerint kialakult változataival foglalkozott, s a német irodalom belül megkülönböztetni igyekezett a porosz, szász, bajor, sváb, thüringiai, sziléziai, szudéta és más hagyományokat.^{1 2} A helyi tudat és a „tájirodalom” kialakulását jelezte a német „Heimatchichtung” és a francia „régionalisme” irányzata is. A „Heimatchichtung” a modern törekvéseket támadó irodalmi konzervativizmus mozgalma volt, amely a német vidéki élet ábrázolását és a „romlatlan” falusi szellem kifejezését tűzte ki célul. A városi kultúra ellen lépett fel, s a romantika „néplélek” mítoszát próbálta új életre kelteni. Írói közül például Hermann Stehr a sziléziai, Emil Strauss a sváb, Hermann Löns a porosz, Eduard von Keyserling a brandenburgi, végül Peter Rosegger a steierországi osztrák regionalizmus híve volt. A „Heimatchichtung” irodalma túlnyomó részben a nagynémet nacionalizmus szövetségese volt, több képviselője később a fasizmus szolgálatába állott. A francia „régionalisme” irányzata is a vidék ábrázolására és a hagyományos „népi lélek” megszólaltatására törekedett. Jean Giono és Henri Bosco a provanszál, Maurice Genevoix a Loirementi, Henri Queffélec a breton, Conrad Ferdinand Ramuz a svájci és Louis Hémon a kanadai francia regionalizmus képviselője volt. A francia regionalisták közül azonban csupán Giono műveiben jelentek meg erősebben a városellenes és nacionalista ideológia tételei.

Az erdélyi magyar regionalizmus, a német és más mozgalmakkal ellentétben, már eleve elhatárolódott a faji romantikától és az agresszív civilizáció-ellenességtől. A „völkisch” mítoszokat később is határozottan utasította el, e határozottsága következtében szakadt meg kapcsolata az erdélyi szász irodalommal. A transzilván ideológia vezető eszméit a liberális hagyomány védelmének igénye és az együttélő népek testvériségének gondolata szabta meg, az erdélyi magyar regionalizmusnak ezért sohasem „népi” vagy „faji”, mindig kizárólagosan kulturális és történelmi jellege volt. Eszmekörében a szülőföld iránt érzett hűségnek és a kulturális tradíció fenntartásának volt kiemelkedő szerepe. A regionális tudat fejlesztését szorgalmazó írók és publicisták: Kós Károly, Kuncz Aladár, Szentimrei Jenő, Tamási Áron, Krenner Miklós, Paál Árpád, Zágoni István és Kovács László maguk is a történelmi, valamint kulturális fejlődés sajátos menetére és eredményeire hivatkoztak. Kós már a *Kiáltó Szóban* a történelmi Erdély regionális önállóságának hagyományára szerette volna felépíteni a kisebbségi tudatot és közéletet. „Nem szabad elfelejtenie [ti. a román kormánynak], hogy mi nem az egységes magyarságból elszakasztott egyszerű lélekszám vagyunk, de külön történelmi egység ezer esztendő óta, saját, külön erdélyi öntudattal, önálló kultúrával, önérzettel. Tudunk számolni minden helyzettel, tudunk kormányozni és tudunk nehéz vereségek után talpra állni.”³ A különleges feltételek között alakult erdélyi történelmi és művelődéstörténelmi fejlődést kívánta bemutatni *Erdély* című munkájában is. Az erdélyi regionalizmus mellett tett hitet a Napkelet 1920-ban rendezett ankétja és a Pásztortűz 1922–1923-ban közölt cikksorozata is. A regionális erdélyi tudat a transzilván ideológia alapvető elve

^{1 2} Nadler, Josef: *Literaturgeschichte der deutschen Stämme und Landschaften*. (1912–1918).

^{1 3} *Kiáltó szó*. 4.

és szerves követelménye lett. A helikonisták mellett részben az erdélyi szász művelődés is elfogadta a regionalizmus gondolatát, sőt a húszas években, midőn az erdélyi román középrétegek éles ellentétbe kerültek a bukaresti bojár-nagyfőkés körökkel, s a Maniu-féle Nemzeti Parasztpárt és a Bratianu-féle liberálisok viszonya végleg megromlott, az erdélyi román szellemi élet körében is megjelentek regionális törekvések és nézetek.

A transzilvánisták ösztöntén hittek az önálló erdélyi fejlődés és az önálló erdélyi kultúra eszméjében, ám korántsem hirdettek elzárkózást és nemzeti öncélúságot, mint a német „Heimatchichtung” hívei. Ellenkezőleg, az önként vállalt regionális elkötelezettséget magasrendű európai igényességgel kötötték egybe, a szűkösebb erdélyi láthatárt az egyetemes emberi horizont felé kívánták tágítani. Az európai tájékozódás is a történeti Erdély nemes örökségéhez tartozott. A regionalizmusnak azzal a progresszív változatával tartottak rokonságot, amelyet Conrad Ferdinand Ramuz, a Vaud-kantonbeli svájci francia író képviselt, aki a „vidéket” és a „világegyetemet” szerette volna kibékíteni, szülőföldjén keresett biztos támaszt, egyszersmind túl akarta haladni a tájirodalom szűk körét. A kisebbségi lét körülményei között a romániai magyar irodalom már első eszmélésétől fogva európai kitekintésre készült, és az irodalom nemzeteket egymáshoz fűző erejében reménykedett. Arra számított, hogy az európai érzés és tudat körében találkozhat a román irodalommal, s ebben a körben újíthatja meg természetzerű egységét az egyetemes magyar művelődéssel. A húszas évek nemzetiségi életében igen népszerű volt a közép-európai vagy a „pán-európai” gondolat. Mindkét eszme, úgy tetszett, szervesen egészítette ki a transzilván ideológiát. „Erdély – állapította meg Szentimrei Jenő – nemcsak földrajzi, de igenis gazdasági és politikai egység egyszersmind, amelynek összefüggése nyugatra éppúgy, mint keletre hosszú századok alatt sem tudtak kohéziós erővé izmosodni, s legközelebbi nagyobb egységének éppen ezért nem Romániát s nem is Magyarországot, hanem Közép-Európát s távolabb: az Európai Egyesült Államokat tudom csak elképzelni.”¹⁴ Paál Árpád pedig a *Kiáltó Szó*ban körvonalazott Magyar Nemzeti Szövetség távlatos célját a Duna-menti államok együttműködésének, illetve az európai egységesülésnek a szolgálatában jelölte meg: „A Magyar Nemzeti Szövetség [. . .] maga előtt láthatja a Duna-menti államok gazdasági egységének a távlatát, s ezen az egységen túl az Európai Egyesült Államok kialakulását is, szóval a világ népei békéjének a legfőbb alakulását.”¹⁵ Ezeket a vélekedéseket persze a romantikus illúziókon kívül semmi sem támasztotta alá, mégis jelezték a transzilvánista ideológia európai és egyetemesebb távlatát. Ezt a távlatot kívánta megteremteni a marosvécsi írók köre és az Erdélyi Helikon, amelynek programja gyanánt az első szerkesztő, Áprily Lajos az európai igényességet és az egyetemes látóhatár kialakítását jelölte meg: „Erdélyisége világ-figyelő tető, nem szemhatár-szűkítő provincializmus. [. . .] Várja a források friss erejét, de a távoli torkolatok is fellüktetnek benne.”¹⁶

A regionális irodalom eszméje, elsősorban Kuncz Aladárnál, egy korszerűsített európai tájékozódás kiindulása volt. Kuncz a Nyugat mozgalmában indult, a francia irodalom vonzóörében nevelkedett, európai polgárnak hitte magát. A világháború súlyos tapasztalatai nyomán kényszerült szakítani korábbi esztétizmusával, világhírszerű életelveivel. A cselekvő európai humanizmus szószólója lett, elsősorban Romain Rolland és Thomas Mann eszméit követte. A transzilván regionalizmust úgy tekintette, mint ennek a cselekvő humanizmusnak közép-európai örhélyét, s az erdélyi irodalomtól azt várta, hogy az országhatárok fölött átívelő európai szellemiség gondozója legyen. „Úgy látszik – jelentette ki –, hogy a végsőkéig kiélezett, legtöbbször erőszakoltan összeforrasztott nagy egységekkel szemben a népi és műveltségi részlegességek mindinkább öntudatra ébrednek, s a maguk sajátosságaihoz való visszatérésben az európai kultúra felfrissítését készítik elő.”¹⁷ Kuncz Aladár érdeklődéssel figyelte az Európában kifejlődő regionális irodalmakat, az Erdélyi Helikon szerkesztőjeként szervezte meg

¹⁴ Szempontok a megírandó „Erdély történeté”-hez. Magyar Kisebbség 1925. I. 83–86.

¹⁵ Kiáltó szó. 47. Vö. Ligeti Ernő: A páneurópai mozgalom. Korunk 1926. 593–605.

¹⁶ Az Erdélyi Helikon. Erdélyi Helikon 1928. I.

¹⁷ Tíz év. Erdélyi Helikon 1928. 2–5.

sorozatos ismertetésüket. E regionális irodalmakat mintegy műhelynek képzelte el, amelynek vállalnia kell Európa jövőjének szellemi egységének és az egyetemes emberi eszményeknek szolgálatát. „Európa – írta – a termékeny, haladó szellemű nagy műveltségi és politikai együttműködéshez csupán magukat szabadon kifejező regionalizmusok útján juthat el. Előbb össze kell törniök a műegységeknek a lehető legkisebb darabokra, hogy egy új és összegező szellemi áramlat megcsinálja belőlük a valódi egységet.”¹⁸ Ebben a gondolatban Babits Mihállyal találkozott, aki maga is úgy látta, hogy „a kis irodalmak reménye, hogy fontosat és izgatót mondhassanak ma, amikor a nagyok is alig tudnak ilyet mondani.”¹⁹ Kuncz Aladár Erdélyt vallotta hazájának, ugyanakkor az emberi haladás egyetemes érdekei szerint gondolkodott. Szülőföldjét „virtuális Közép-Európának” látta, amely nemzeti és művelődési változatokban bővelkedik, s ezekből a változatokból képes történelmi egységet alakítani.

A regionális tudat és az európai szellemiség egységének igénye a magyar és általában a Duna-völgyi kultúrák progresszív hagyományát vitte tovább. A haladó magyar vagy román irodalom alapvető igazság gyanánt hirdette, hogy Kelet-Közép-Európa kis nemzeteké az európaiság és az emberi egyetemesség eszméihez kell utat találnia. A szomszédos népek és irodalmak testvéri találkozásait is ezeknek az eszméknek a jegyében képzelte el. A modern magyar irodalomban Ady Endrétől és Babits Mihálytól József Attiláig és Illyés Gyuláig minden igazán jelentékeny alkotó személyiség magyarság és európaiság szerves összhangját akarta megvalósítani. Ennek az összhangnak a kialakításán fáradozott a romániai magyar irodalom is. A Helikon írói olyan nemzetiségi kultúrát kívántak, amelyet az erdélyi élet és az erdélyi hagyomány nevel, szándékaiban és szellemében mégis egyetemes. Szentimrei Jenő állapította meg, hogy az erdélyi magyar művelődésnek „nyugati színvonalú, de idebenn kitermelt” kultúrának kell lennie²⁰, s arra az erdélyi tradícióra hivatkozott, amelynek klasszikus letéteményesei „megtalálták már az útját, hogyan lehet megmaradni művelt európainak anélkül, hogy gyökeres magyarságunkból hajsználjait is feladnunk kellene.”²¹ Az európai magyarság eszméje szötte át az erdélyi gondolatot.

Az „erdélyi lélek”

A történelmi hagyományok gondozásba vétele és a külön erdélyi (regionális) tudat kifejlesztésének vágya vetette fel az „erdélyi lélek” romantikus eszméjét. Többen: Ravasz László, Makkai Sándor, Kristóf György, Kuncz Aladár, Kós Károly és Balázs Ferenc tettek kísérletet arra, hogy a tudós, a publicista és az író eszközeivel írják le az erdélyi magyarság közösségi jellegzetességeit, mintegy nemzetiségi karakterét. A „nemzeti jellem” kutatása a polgári nemzettudat kialakulása: a felvilágosodás óta foglalkoztatta az európai tudományos és művészeti életet. A nemzeti karakter meghatározására törekvő irodalom széles körben hatott, s ezzel együtt hatottak a tudománytalan spekulációk, a tudományos mezbe öltöztetett nemzeti mítoszok is.

A magyar szellemi életben is megnőtt a néplélektani és nemzetkarakterológiai elméletek szerepe. Jellemző volt, hogy ezeknek az elméleteknek a háttérében sohasem tudományos anyaggyűjtés és módszeres munka, hanem mindig valamilyen történetfilozófiai és művelődéspolitikai elgondolás rejlett. A transzilvánisták érdeklődése az erdélyi jelleg iránt valójában még a magyarországi nemzetkarakterológiai irodalom virágzása előtt kialakult. A nemzetiségi önérzet kialakítása és a soknemzetiségű romániai társadalomban való elhelyezkedés érdekében kellett fejleszteni a regionális tudatot. Ez a tudat egyelőre romantikus-idealista alakot öltött, mint ahogy maga a transzilvánista

¹⁸ Erdély az én hazám. Erdélyi Helikon 1929. 487–492.

¹⁹ Európaiság és regionalizmus. Erdélyi Helikon 1930. 3–6.

²⁰ Minden rosszban van valami jó. (1932) = Sablon helyett csillag. Szerk. BALOGH Edgár. Bukarest 1968. 159.

²¹ Magyar európaiság. (1932) = Uo. 182.

ideológia is romantikus és idealista gondolati elemek szövevénye volt. A nemzetiségi önkeresés transzilván útja az erdélyi jelleg, az „erdélyi lélek” feltételezéséhez és kutatásához vezetett. Az „erdélyi lélekkel” foglalkozó írók és közírók egy része nem beszélt különálló erdélyi karakterről, úgy gondolta inkább, hogy az erdélyi történelemben és irodalomban az „eredeti”, „romlatlan” magyar nemzeti jellem van jelen. Az erdélyi történelem jellegzetességét kutatta Makkai Ernő, aki Dilthey és Windelband tanítványaként próbálta leírni Bethlen Gábor korának „szellemét” (*Bethlen Gábor Erdélyország fejedelme*, 1913), majd Ravasz László református püspök, aki az „örök magyar lélekkel” azonosította az erdélyi jelleget.²² Makkai Sándor, Erdély református püspöke, hasonló módon értelmezte az „erdélyi szellemet”. „Először azt kell határozottan megállapítanunk – jelentette ki –, hogy az erdélyi magyar szellem nem más szellem, mint az egyetemesen magyar. Külön mivoltáról, sajátosságáról szó sem lehet abban az értelemben, hogy a magyar fajon és nemzeten kívül, attól lényegében idegen valóság lehetne. [...] itt az egységes magyar szellemnek egyik megnyilvánulásáról van szó, melyet nem faji és nemzeti, hanem történeti és természeti viszonyok színezték sajátossá.”²³ Ennek az erdélyi magyar szellemiségnek a történelmi képviselőit Martinuzziiban, Bethlen Gáborban, I. Rákóczi Györgyben és Teleki Mihályban, tudományos és irodalmi képviselőit Bethlen Miklósbán, Apáczai Csere Jánosban, Bod Péterben, Árva Bethlen Katában, Körösi Csoma Sándorban, Bolyai Farkasban, Bolyai Jánosban, Kemény Zsigmondban és Mikó Imrében találta meg.

A transzilvánisták többsége ezzel szemben az erdélyi magyarság külön lelkiségét és jellegét tételezte, s ennek a külön karakternek a vizsgálata révén igyekezett meghatározni az „erdélyi lélek” fogalmát. Kós Károly, Kuncz Aladár vagy a fiatal nemzedék sorából Balázs Ferenc látták úgy, hogy már csak az erdélyi táj, a különleges hegyvidéki környezet is hatással volt az erdélyi magyarság (általában az erdélyi népek) jellemének és műveltségének alakulására. Ebben az elképzelésben Kuncz esetében Taine „milieu” elmélete, Kós Károlynál az angol preraffaeliták romantikus művészet-szemlélete hatott. A táj hatásánál lényegesen többet jelentett a történelem meghatározó ereje; a sajátos erdélyi fejlődés, amelynek a transzilván ideológia hívei szerint alapvető szerepe volt a különleges erdélyi magyar szellemiség kialakulásában. Makkai Sándor idézett tanulmánya szerint az erdélyi magyar lélek legfontosabb tulajdonsága az ellentétes erők közötti okos és türelmes egyensúlyozás és az a demokratikus érzés, „amely az emberi jogoknak a szellemi értékek alapján való kiterjesztésében nyilvánkozik meg.” Ennek a demokratikus érzésnek volt történelmi hőse a hajdúknak kiváltságot adományozó Bocskai István és a protestáns lelkészek nemesi jogait biztosító Bethlen Gábor. Az egyensúlyát kereső és szellemi épségét védelmező hagyományos erdélyi magatartás következménye volt, hogy az erdélyi magyar művelődés nagy alakjai sorra a legnagyobb eszméért lelkesedtek, s mégis beérték azzal a szűkösebb lehetőséggel, amit számukra a történelem nyitott.

Az erdélyi magyar karakter talán legfontosabb eleme, az „erdélyi lélek” kutatói szerint, a reálpolitikus hajlam és a valóság ismerete. Az erdélyi magyarság, érveltek, küzdelmes története során mindig arra kényszerült, hogy számot vessen a valósággal, és ne vágyai szerint igazodjék, hanem önvédelmének politikai szükségszerűsége szerint. Ennek a reálpolitikus hajlamnak volt bizonyítéka a fejedelmi Erdély története, amelynek során akkor virágozhatott a gazdasági és kulturális élet, midőn a politikai vezetés a kor valóságos feltételeihez igazodott. És akkor került mély válságba, a nemzeti pusztulás szélére az ország, midőn a józan reálpolitikát ábrándos kalandok váltották fel. A reálpolitika hagyományai Martinuzzi, Báthori István, Bocskai, Bethlen és I. Rákóczi György személyéhez fűződtek, a sikertelen kalandorkodás példája Báthori Gábor és II. Rákóczi György szerencsétlen politikája volt. Bethlen Gábor, állapította meg Makkai, a „kitartásnak, türelemnek, leverhetetlen vállalkozókedvnek, önmérsékletnek, józanságnak, számító okosságnak, el nem fáradó életakarásnak megtestesítője és mintája” volt.²⁴ A reálpolitikus érzék, a türelem és az önmérséklet hagyományos erdélyi tulajdonsá-

²² Erdélyi lélek. Nagyenyedi Album. Szerk. LUKINICH Imre. Bp. 1926. 13–24.

²³ Az erdélyi szellem. (1925) = Az élet kérdezett. II. köt. 78–84.

²⁴ Egyedül. Bethlen Gábor lelki arca. (1929) = Az élet kérdezett. I. köt. 50.

gait látta Makkai megtestesülni Kemény Zsigmond alakjában is. „Mélységesen komoly lelkiismeret, zordságában is nemes erkölcsi puritánság és szilárdság, a mások hitének tisztelete mellett szentül ápoltt vallásosság, előkelő liberalizmus, demokratikus életfelfogás, a szellemi javakat mindig az anyagiak felett magasan értékelő becslés, mindenben az egyetemességre törekvő világnézet, a lehetőségekkel nagy önuralommal számot vető bölcsesség, a legközvetlenebb feladatok iránti hűség és szeretet, íme: a [. . .] szinte szimbolikusan tündöklő erdélyi értékek, melyeknek Kemény élete, költészete és politikai működése egyaránt hűséges tükrre volt.”²⁵ A bölcs egyensúlykeresés, a türelmesség, a nyugalom és a valóságismeret voltak azok a tulajdonságok, amelyekben a transzilván ideológia az „erdélyi lelket” megragadni és leírni igyekezett.

A transzilván ideológia az erdélyi népek, valamint kultúrák közös hagyományainak és történelmi sorsközösségének gondozására vállalkozott. Ebből következett, hogy nemcsak a magyar nemzetiség körében, hanem az erdélyi román és szász népnél is ki szeretne volna mutatni a közös „erdélyi lélek” befolyását. A transzilvánista tanítások szerint a történelmileg kifejlődött erdélyi jelleg nemcsak az erdélyi magyarság, hanem a másik két erdélyi nép szellemi alkotásában és kultúrájában is érvényesült. Az erdélyi gondolat hívei szívesen hasonlították össze az erdélyi nemzetek irodalmát és művészetét azzal a céllal, hogy kimutassák a bennük munkáló történelmi rokonságot, a mélyen ható összefüggéseket. Kuncz Aladár a „nyugati műveltség alapelvei”-nek közös elfogadásában látta ezt a lényegi rokonságot, Apáczai Csere Jánosra, Kőrösi Csoma Sándorra, a „scoala ardeleana” íróira (Petru Maiorra, Samuil Klein-Micura, Gheorghe Șincaiara), Coșbucra, Honterusra és Bruckenthalra hivatkozott. Kós Károly az erdélyi népművészet és építészet fejlődésének közös vonásaiból vezette le a kulturális rokonság gondolatát: „Ha már most egymás mellett és egyszerre nézzük és egymással összehasonlítjuk Erdély képzőművészeti emlékeit, akkor önkénytelenül is meglepő és őszintén meggyőző az az időrendben állandóan és következetesen közeledő rokonság egymástól fajban, származásban, kultúrában merőben különböző népeinek kultúrtermékei között.”²⁶

Ebből a gondolatból a közös „erdélyi psziché” feltételezése következett. „Ezer esztendő – fejtette ki Kós ennek a közös pszichének a kialakulását – nagy idő még népek és kultúrák életében is, de ezer esztendő alatt Erdély földjén egyik nép és egyik kultúra sem tudta és nem is akarta a másikat a maga képére átformálni. Külső örök néha megpróbálták ezt nagy áldozattal, de kicsi eredménnyel és végső siker nélkül. Ellenben a három együttélő kultúra tudattalanul állandó és soha egészen meg nem szűnő törekvése volt, hogy faji természetének megtartásával olyan közösségeket vegyen magára, melyek különvalóságuk ellenére is típusosan erdélyivé tegyék. Más nép az erdélyi magyar, mint a magyarországi, más a királyföldi szász, mint a németországi német és más az erdélyi román, mint az ókirályságbeli; fizikumban is más, de mentalitásában éppen az. És ha megmaradt a román románnak, a szász németnek és a magyar és székely magyarnak, de egymástól való különbözőségük mellett jellemzi őket és minden kulturális megnyilatkozásukat az a közösség is, melyet a megmásíthatatlan és örök természeti adottságokon kívül a közös sors, az étellel való közös küzdelmek közös formái determináltak. Ez a megnyilvánuló közösség éppen az a speciális erdélyi psziché, amit egyik erdélyi népnek Erdély határain kívül való nemzettestvére sem értett és érthetett meg soha.”²⁷ A „kelet-európai Svájc” eszméje, amelyet még Jászi Oszkár vetett fel és hirdetett, a transzilvánisták regionális tudatában élt tovább.

Az „erdélyi lélek” eszméjét az együttélő népek közül csupán a szászok fogadták el egy időben. Friedrich Müller-Langenthal nagyjából a Helikon íróihoz hasonlóan határozta meg az erdélyi népek közös szellemiségét, midőn a nemzeti sajátosságok védelmének hagyományára és az egymás iránt érzett türelmetlenségre utalt.²⁸ Otto Folbert szerint Erdély „a földrajzi, gazdasági és népi arculatok olyan sokféleségét tükrözi, hogy politikai önállóság nélkül is önmagában zárt és teljes teremtés gyanánt

²⁵ Kemény Zsigmond lelke. (1925) = Uo. II. köt. 54.

²⁶ Erdély. 87.

²⁷ Uo. 87–88.

²⁸ Az erdélyi lélek. Páztortűz 1926. 302–304.

hat.²⁹ A szász írókhoz csatlakozott a román Ion Lemeny, aki a brassói Klingsorban támogatta a nemzeti sajátosságokon felülemelkedő erdélyi szellemiség gondozását.³⁰ A transzilvánisták szerették volna megnyerni az erdélyi román irodalom egyetértését is a különleges „erdélyi lélek” eszméjének. Ez azonban csak részben sikerült. Nicolae Iorga, a román szellemi élet egyik legnagyobb tekintélye az „erdélyi lélek” vitájában, amelyet a szász Siebenbürgisch Deutsches Tageblatt kezdeményezett és a Pásztortűz folytatott, elismerte ugyan Erdély különleges hagyományait, végső soron mégis a román kultúra teljes egységére hivatkozott és az ország szellemi egységének kialakítását sürgette. Emellett elismerte annak jogát, hogy a Romániában élő nemzetiségek szorosabb kapcsolatba lépjenek anyanemzetük kultúrájával.³¹

Az „erdélyi lélek” fogalma, mint általában a szellemtörténeti iskola nemzetkarakterológiai elképzelései, egy idealista és romantikus jellegű történetfilozófia eszmei konstrukciója volt. A transzilvánizmus marxista igénnyel fellépő kritikusa, így Aradi Viktor és Gaál Gábor joggal mutattak rá arra, hogy az erdélyi történelem nem mindig mutatta azt a bölcs kiegyensúlyozottságot és kölcsönös türelmességet, amit a transzilvánisták oly gyakran emlegettek. S hogy az „erdélyi lélek” szépen hangzó illúziója nem rejtheti el az erdélyi társadalom feszült szociális és nemzetiségi ellentéteit.³² Az erdélyi „lelki beállítottság” gondolatát azonban ez a marxista kritika sem utasította el véglegesen, ellenkezőleg azt sürgette, hogy társadalomtudományi módszerekkel tárják fel ennek a „lelki beállítottságnak” a mibenlétét és sajátosságait. „Az kétségtelen – írta a Korunk cikkírója –, hogy az erdélyi embereknek – legyenek azok románok, magyarok vagy szászok – vannak jellegzetes sajátosságaik, amelyek mindegyik fajtában felfedezhető. Nem lehet ez másképpen az egyforma életfeltételek között élő emberek között. Ezen kívül van egy közös múlt is. S ez az, ami egy külön erdélyi lelki beállítottságot hozhat létre az itt élő emberekben, ami mássá teszi őket a nem itt élőkkel szemben. Hogy azonban ez pontosan miben áll, annak kifejtésére mélyebben járó analízisre volna szükség, mint a szokványos elmefuttatások az erdélyi lélekről.”³³

Az erdélyi történelem, az erdélyi élet és művelődés hagyományai, a huszadik század első felében kialakult erdélyi többnemzetiségű társadalom sajátos szerkezete minden bizonnyal befolyásolták az Erdélyben lakó népek, közöttük az erdélyi magyarság szokásait, életvitelét, történelmi tudatát és kultúráját. A nemzeti (nemzetiségi) jelleg fogalmával a marxista szakirodalom is foglalkozik; történelmi és szociológiai vizsgálatok útján határozva meg e sokat vitatott fogalom valóságos értékét, mindig tekintetbe véve a társadalom osztályszerkezetét. A polgári szociológia és szociálpszichológia képviselői: Kardiner, Fromm, Riesman, Lewin és mások is arra törekednek, hogy kidolgozzák az etnikai vagy kulturális közösségek kollektív karakterének elméletét. Gáll Ernő a „nemzeti lelkület” fogalmát használja ennek a karakternek a jelölésére, s arra figyelmeztet, hogy a marxista társadalomtudományi kutatásnak nagy gondot kell fordítania – éppen a nemzetiségi tudat vizsgálata során – ezeknek a szociálpszichológiai jelenségeknek a feltárására. „A tudományos megközelítés követelményeinek teszünk tehát eleget – állapítja meg –, ha a honi magyar nemzetiség jellemzésénél, meghatározásánál megvizsgáljuk és tudatosítjuk a több száz éves együttélés, valamint más tényezők hatására kialakult – társadalomlélektanilag észlelhető – vonásokat...”³⁴ A transzilvánisták idealista eszmeikonstrukciójának ebben az értelemben ugyanúgy valóságos magja volt, mint ahogy az erdélyi

²⁹ Az erdélyi kozmosz. Uo. 1928. 169.

³⁰ Persönlichkeiten Siebenbürgens. Klingsor 1926. 4. sz.

³¹ Az erdélyi lélek (Ford. BITAY Árpád) Pásztortűz 1927. 97.

³² ARADI Viktor: Az „erdélyi gondolat” és az „erdélyi lélek”. Korunk 1929. 344–351., Uő.: Disputa az „erdélyi lélek” körül. Korunk 1929. 603–604., GAÁL Gábor: Az „erdélyi gondolat” tartalma és terjedelme. Korunk 1928. 907–910.

³³ m.: Erdély egyénisége. Korunk 1926. 476–477.

³⁴ Az „erdélyi lélek”: mítosz és valóság. = Tegnap és mai önismeret. Bukarest 1975.

gondolat romantikus mítoszában is benne rejtett a történelem valóságos követelménye: a nemzetiségi öntudat és a magyar–román együttélés feltételeinek kialakítása. Az „erdélyi lélek” romantikus eszméje is távolosabban a politikai realizmust és a nemzetiségi toleranciát készítette elő.

Kisebbségi humanizmus

Az erdélyi gondolat vonzásában munkálkodó irodalom kettős kötésben élt: egyszerre fordult a nemzetiségi élethez és a nagyvilág szellemi mozgalmaihoz. Regionalizmusát és európaiságát egyformán őszinte hittel vállalta; a szülőföld szűkebb körében érezte otthon magát, azt azonban tudta, hogy az európai élet és művelődés nagy áramlataitól nem szabad elszakadnia. Az „itt és most” parancsa egyformán érvényesült azokban a körökben, amelyeket a nemzetiségi lét vállalása vagy az emberi egyetemesség igénye rajzolt a kisebbségi irodalom köré. A nemzetiségi sors vállalása és formálásának vágya szabta meg ennek az irodalomnak közvetlen feladatait. S jóllehet e transzilvánista irodalom a koalíciós egység fenntartása kedvéért vagy a romantikus transzilván illúziók következtében nem mindenben tett eleget ezeknek a feladatoknak, vállalkozásának mégis jelentős erkölcsi hatása és esztétikai eredménye volt. Az erdélyi gondolat irodalmi képviselőit nem kerítette hatalmába a modern művészet elidegenedése. Kós Károly, Kuncz Aladár, Áprily Lajos, Tabéry Géza, Tamási Áron, Kacsó Sándor és társaik mindig tudatában voltak annak, hogy írói megbízatásuk közösségi jellegű, munkásságuknak közösségi értelme van. „Az erdélyi magyar életsors – állapította meg Tabéry Géza – tíz év alatt minden hivatásban, minden mesterségben, minden foglalkozásban felvetette a maga közösség-problémáit, s elkerülhetetlenül gyúrta egybe az egyén életét a kisebb vagy nagyobb kollektívumok közös kérdéseivel. [. . .] Ami bennünket hús-vérelevenen érdekelt, nem az irodalom l'art pour l'art szépségeinek elérése volt, hanem azok a kérdőjelek, amik úgy rajzolódtak elénk, mint a kisebbségi nemzet bármely reális foglalkozást űző osztálya elé, vagy azonfelül ez osztály kérdésein túl, mint az egész nemzet együttesének problémái.”^{3 5}

Az „itt és most” vállalt felelősség fűzte a romániai magyar irodalmat az európai szellemi élethez, az emberi egyetemességhez is. A Helikon írói tudták, hogy széles körű kitekintés és európai tájékozódás nélkül munkásságukat provincializmus fenyegetné, s a regionális irodalom csak akkor érheti el célját, ha ablakot képes nyitni az emberiség humánus értékeire és az emberi kultúra szélesebb köreire. Nem pusztán esztétikai jellegűek voltak ezek a körök. A Helikon elutasította az öncélú irodalom elvét, a művészet morális és közösségi szerepét hangsúlyozta, Egyetemesebb távlatokat keresve a kor humanista irodalmához fordult erősítő példáért. A humanumot kereste a világ-, a magyar és a román irodalomban is, ezért vonzódott olyan írókhoz, mint Thomas Mann, Romain Rolland, Babits Mihály, Tudor Arghezi és Victor Eftimiu. A humanista irodalom eszménye természetesen megmaradt a polgári liberalizmus keretei között, a húszas évek Európájában azonban ennek is súlya és jelentősége volt. Az első világháborút szinte mindenütt nacionalista propaganda, szenvedélyes revansvágy, a nemzeti kisebbségek közép-európai jogfosztása követte. Ebben a korban a romániai magyar polgári humanista irodalom ragaszkodása a népek és kultúrák együttélésének ésszerű normáihoz nem nélkülözte az erkölcsi erőt. A szerveződő nemzetiségi irodalom regionalizmusának és európaiságának határozott erkölcsi karaktere volt.

Ez az erkölcsi karakter a cselekvő humanizmus eszményében állt. Miként Csehszlovákiában Fábry Zoltán és a Sarlós mozgalom fiataljai, a helikonisták is részben abban látták a kisebbségi létbe került magyarság időszerű hivatását, hogy szolgálja az együttélő népek testvériségét és alakítsa ki a kelet-közép-európai együttélés új módozatait. A kelet-közép-európai együttélés szolgálatában a Helikon – találkozók és fordítások révén – vállalta az összekötő „hid” szerepét a magyar és román művelődés között. A szükségből csinált erényt: a kisebbségi helyzetet sajátos műhelynek tekintette, amelyben

^{3 5} Emlékkönyv. Kolozsvár 1930. 47.

jövendő eszmények formálódnak, a kölcsönös türelem, a nemzetek közötti megértés, a kelet-közép-európai testvériség eszményei. „A kisebbségi irodalmakban alakul ki az elkövetkezendő Európa lelke – hirdette Kuncz Aladár. – Amíg mindenütt másutt a hatalmi pozícióért folyik a harc, s a gondolatnak szárnya a földi tusákban megtörik, addig mi a szemünket csak az eszmék világára függesztjük.”³⁶ Az erdélyi élet, a nemzetiségi lét valósággal modellé vált Kuncz Aladár és társai számára, a szülőföld története és hagyományvilága mintha azokat igazolná, akik kölcsönös toleranciával szeretnék feloldani a szomszédnépek ellentéteit. „Erdély – hangzott Kuncz egyik nyilatkozata – hagyományos kötelessége a kisebbségi érzés föltárása, az európai élhetőség próbája, a megférés fajok és osztályok váltakozó hatalma alatt, az ítélkezés minden igazságtalanság fölött. [. . .] Erdély kínálkozik gyógyszerül a kontinensnek, ahol eddig mindig fontosabb volt a térképrajzolás a népek békéjénél. Itt nem uszítás a hazaszeretet, a tüze itt nem gyújt, hanem világít, hogy mellette egymástól tanulhassanak a versengő népek.”³⁷ Az „erdélyi modell”, ahogy a transzilvánisták képzeletében és írásaiban megjelent, az ellentéteken és elfogultságokon felülemelkedő együttélés alkotó példáját tárta a közvélemény elé.

A kisebbségi humánus értelme ennek az alkotó példának az érvényre juttatása volt. A kisebbségi humánus nem pusztán szép szavakat és nemes ideálokat jelentett, ellenkezőleg, felelősségtudatot és cselekvést, józan politikát és a kölcsönös bizalom kialakításának áldozatos szolgálatát. A Helikon írói persze különbözőképpen értelmezték ezt a szolgálatot: Makkai Sándor az erdélyi magyarság „erkölcsi revízióját” várta a kisebbségi élet biztos öntudatának és etikájának kialakulását, Kuncz Aladár a nyugat-európai liberális hagyományok szellemében képzelte el az erdélyi és a Duna-völgyi népek találkozását, Kós Károly az erdélyi történelem regionális tradíciójában látta a kisebbségi humánus zálogát, Tamási Áron és Kacsó Sándor a demokratikus fejlődés és a plebejus elkötelezettség eszméihez kötötte a nemzetiségi közéletet. A humánus értékek védelme, a kölcsönös méltányosság és tolerancia, a szomszédos népek közötti összefogás gondolata jelentette eszméik és magatartásuk közös alapját. A Helikon íróit az a felismerés vezérelte, hogy a kisebbségi élet általános válságából az egyetemes emberi haladás irányában keressenek kiutat. „Kisebbségi nép – jelentette ki Kacsó Sándor – csak humanista politikát vallhat magáénak, vagyis olyan világszemléletű politikai irányzatot, amelyben a humánus elvei leginkább érvényesülhetnek. Ezen a síkon találkozhat a világ legnagyobb szellemiségeivel s oldala mellett érezheti a haladást parancsoló történelmi erőket.”³⁸

A romániai magyar irodalom, s ezen belül a Helikon gondolkodásában igen nagy szerepet töltött be a kisebbségi humánus eszméje. Társadalmi hatását tekintve korlátozott volt ez a szerep, mint minden humanista ideológiáé, amely mögött nem állt valódi történelmi erő. Gáll Ernő helyesen mutatott rá arra, hogy az „erdélyi gondolatban” rejlő humánus eszme és igény nem pótolhatta a néptömegek tényleges érdekvédelmét. Nem helyettesíthette azt a hatékony politikai küzdelmet, amely valamennyi haladó erőt egységbe tömörítve nyíltan lépett volna fel a gazdasági, politikai, kulturális, és tegyük hozzá, nemzetiségi elnyomás ellen. Mindez, szögezte le Gáll, mégsem árnyékolhatja be azt az „erkölcsi jelentést”, amely Kuncz Aladár, Kós Károly, Berde Mária, Áprily Lajos, Szentimrei Jenő, Ligeti Ernő, Dsida Jenő, Bartalis János, Molter Károly, Balázs Ferenc, Kacsó Sándor, Tamási Áron, Krenner Miklós, Paál Árpád, Tompa László, Benedek Elek, Sípos Domokos, Karácsony Benő és Markovits Rodion írásaiban alakot öltött.³⁹ A romániai magyar irodalom, a helikoni íróközösség történelmi feladatának érezte a kisebbségi humánus képviselését, és ennek a feladatvállalásnak nem kevés erkölcsi súlya volt a háború utáni kelet-közép-európai élet mostoha feltételei között.

³⁶A Helikonról. Ellenzék 1927. máj. 2.

³⁷Idézi MOLTER Károly: A keleti állomáson. Erdélyi Helikon 1931. 545.

³⁸Kisebbségi jövőnk útja. Erdélyi Magyar Évkönyv. Brassó 1937.

³⁹GÁLL Ernő: A „kisebbségi humánus”. = A humanizmus viszontagságai. București 1972. 288–302.

L'IDÉOLOGIE TRANSYLVANISTE

L'étude s'occupe de l'idéologie des couches moyennes hongroises de la Roumanie, constituées après 1918. Cette idéologie avait un rôle considérable dans la formation de la littérature de la nationalité hongroise. La nationalité hongroise de Transylvanie, une masse comptant plus d'un million et demi d'habitants, séparée du bloc ethnique hongrois, devait former sa conscience de communauté, et elle l'a évoluée dans l'ordre d'idée du «transylvanisme». La pensée transylvaine s'est bâtie sur les traditions de la Transylvanie, en tenant compte d'une manière considérable de l'héritage politique et culturel de la principauté transylvaine indépendante (1538-1691). Cet héritage supposait la coexistence libre de plusieurs peuples, cultures et religions, et il voyait dans la tolérance et le libéralisme le gage de l'évolution d'un territoire de population mixte, vivant aux confins des cultures de l'Europe Occidentale et Orientale. Les traditions de la «Transylvanie historique» impliquait l'orientation européenne et l'exigence d'élever sur un plus haut niveau la conscience culturelle régionale. Les partisans du «transylvanisme» supposaient une «psyché transylvaine» à part, qui montre une sage politique de la réalité, un intérêt couvert à toute direction, et par là, elle relie ensemble les trois cultures transylvaines: la hongroise, la roumaine et la saxonne. C'était le principe de la patience traditionnelle qui a créé l'idée de l'«humanisme des nationalités». Cette idée sollicitait l'accord et la collaboration des nations d'Europe Centrale, au lieu des nationalismes rivalisant les uns avec les autres.